

İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk^(*)

Pre-Islam Law in Turks

Öğr. Gör. Ali ALTUNBAŞ^(**)

Öz:

İslam öncesi Türk devletlerinde ceza hukuku özel intikam alanından çıkmış ve kamu intikamı, kamu hukuku alanına girmiştir. Yani cezayı belirtip uygulayacak olan suçtan zarar gören kimse değil devlettir. Suçlara karşı verilen cezalar katı, sert töre kurallarına tabidir. Devlet göçebe olduğu için sürekli hapisaneler kurulması istenmemiştir. Ancak bazen cezanın, suçluya değil de suçlunun yakınlarına uygulandığı görülmektedir. Bu da cezanın her alanda kişiselleşmemiş olduğunu bize gösterir. Türklerin Uygurlarla birlikte yerleşik hayata geçmesiyle Türk hukuku da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Özel hukuk alanında mal edinme, satış sözleşmesi, kiralama, parayı faize verme, ortaklık kurmak, evlat edinme, vasiyetname düzenleme gibi birçok hukuki müessese bu devirde görülmektedir. Türk devletleri hükümdarları adalete büyük önem vermişlerdir. Kutadgu Bilig gibi eserlerde adaletin devletten önce geldiğini görmekteyiz. Adaleti gerçekleştirmek için adliye müesseseleri geliştirilmiş ve buralara yargan denilen yargıçlar görevlendirilmiştir. Kaynakları incelediğimizde uygulanan hukuki işlemlerde adaletin gerçekleşmesine son derece önem verilerek kişi hakları sonuna kadar korunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

İslam Öncesi, Türk, Devlet, Hukuk, Adalet.

Abstract:

In pre-Islamic Turkish states, criminal law got out of the realm of private revenge, and public revenge entered the domain of public law. In other words, it is the state, not the person who is harmed by the crime, that will specify and apply the penalty. Penalties for crimes are subject to strict customary rules. Since the state is nomadic, permanent prisons were not required to be established. However, it is sometimes seen that the punishment is applied to the relatives of the criminal, not the criminal. This shows us that the punishment is not personalized in all areas. With the settlement of the Turks with the Uyghurs, Turkish law has also made significant progress. In the field of private law, many legal institutions such as acquiring property, sales contract, leasing, giving money to interest, establishing partnership, adoption, and will are seen in this period. The rulers of the Turkish states attached great importance to justice. In works such as Kutadgu Bilig, we see that justice comes before the state. In order to implement the justice, judicial institutions were developed and judges, called judges, were assigned to these. When we examine the sources, we attach great importance to the realization of justice in the legal procedures applied, and the rights of the person are tried to be protected to the fullest.

Keywords:

Pre-Islamic, Turkish, State, Law, Justice.

^(*) Makale Hakem denetiminden geçmiştir.

Makalenin Editörlüğe Gönderildiği Tarih: 15.09.2021, Makalenin Kabul Tarihi: 31.03.2022.

^(**) Gaziantep Üniversitesi, Oğuzeli Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü,
E-posta: av.alialtunbas@hotmail.com,
Orcid No: <https://orcid.org/0000-0001-5217-5871>.

GİRİŞ

Hukuk en genel anlamda insanların birbiriyle, insanların toplumla ve toplumların birbiriyle olan ilişkilerini ele alan kurallar bütünüdür. Tarih ilmi ise insanların hak ve hukukunu korumada, milletlerin geçmiş yaşayışlarını öğrenip geleceğine yol vermesinde, önemli bir rol oynayan bir ilimdir.

Bu nedenle tarih ve hukuk birbiriyle ilişkili birer bilim dallarıdır. Tarihi dolayısıyla tarih içerisinde yer alan hukuku öğrendikçe insanlar, yaşadığı çağın hukukunu düzenlemede daha az zorlanacaklardır. Ayrıca insanlar kendi tarihini araştırma gayesi duyarlarken hukukun tarihini de araştırmaları gerekir. Dünya tarihine her zaman damgasını vurmuş bir milletin mensubu olarak tarihimizi bilmek ve ondan ders çıkartarak geleceğimize yön vermek zorundayız.

Türk hukukunun tarihi gelişimini, İslamiyet'ten önceki dönem, İslamiyet'ten sonraki dönem ve Cumhuriyet dönemi olarak ayırabiliriz.

Bu çalışmada İslamiyet'ten önceki Türk Hukukunu ele alacağız. İslamiyet'ten önceki Türk hukuku hakkında kaynakların yetersiz düzeyde olması bu hukukun yeterli düzeyde bilinmesini engellemektedir. Ancak mevcut kaynaklar irdelendiğinde İslamiyet'ten önceki Türklerde sistemli bir hukukun olduğunu ve katı bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Çünkü bu devirde devletin temelini adalette olduğunun, adaletin ise kanunlarca (töre) sağlanması gerektiği inancı hâkimdir.

İslam öncesi Türk Hukukunu incelerken özellikle, kaynakların daha geniş yer verdiği tarihleri bilinen, İslamiyet'ten önce Orta Asya'da kurulmuş büyük Türk devletleri olan Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri ve bu devletlerin uyguladıkları hukuk sistemleri üzerinde durulacaktır.

Bu incelemedeki amaç, İslamiyet'ten önce Türk Hukuku ve Türklerin cezai ve hukuki uygulamaları hakkında örneklerle bilgi sahibi olmak, böylece günümüz hukuku ile kıyas yaparak Türk kültürünün bir parçası olan Hukukun Türklerdeki tarihine bir bakış yapmaktır.

I. İSLAMİYET'TEN ÖNCE TÜRK HUKUKUNUN KAYNAKLARI VE TÜRKLERİN ANAYURDU

A. İslamiyet'ten Önce Türk Hukukunun Kaynakları

İslamiyet'ten önceki Türk Hukukunu incelemek için yararlanmak gereken kaynakları başlıca şu gruplarda toplayabiliriz:

- 1) Çin Kaynakları,
- 2) Epigrafik ve Arkeolojik kaynaklar,
- 3) Etnografik kaynaklar,
- 4) Dil ve dil üzerine yapılan incelemeler.¹

1. Çin Kaynakları

Eski Türklerin devlet teşkilatı, hukuk anlayışı ve müesseseleri hakkında bize bilgiler veren kaynakların başında Çin kaynakları gelmektedir. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi Çinlilerin pek eski devirlerden beri tarihi olayları yazmış olmalarıdır. Çin’de devlet adamları önemli saydıkları bütün olayları bir deftere kaydederlerdi. Bu deftere bizde “Vekayiname” denir. Çinlilerde ise “Hangmu” adı verilir. İkincisi ise Çinlilerin tarih boyu en çok korktukları millet olan ve onların yüzünden Çin Seddi’ni yaptıkları Türklerle ilgili bilgi ve olayları tarihlerine ayrıntılı olarak kaydetmeleridir. Türklerle olan münasebetleri, onların hayatındaki önemli olaylar, harpler ve anlaşmalar olduğu gibi kayda geçirilmiştir. Bu durum da Çin kaynaklarının Türk Hukuk Tarihi açısından önemini artırmıştır.²

Ancak Çincenin öğrenilmesi en zor dillerden biri olması, Çin Kaynaklarının Türkler hakkında verdiği bilgilerin değerlendirilmesinin çok geç başlamasına sebebiyet vermiştir. Bu konuda batılı bilim adamlarının Çin kaynakları ile ilgili verdikleri bilgilerle eski Türk hukuku öğrenilmeye çalışılmaktadır.

2. Epigrafik ve Arkeolojik Kaynaklar

Eski zamanlarda kolay bozulmaz ve kaybolmaz maddeler üzerine yazılmış olan kitabeler ve yazılarla uğraşan ilim dalına epigrafi denir. Uygurlardan önceki epigrafik kaynaklar arasında en baş yeri Orhun yazıtları adı ile anılan anıtlar almaktadır. Orhun anıtlarında Türkler ilk olarak kendilerini anlatmak için “Türk” kelimesini kullanmışlardır. Bu anıtlar sadece Göktürkler için değil belki eski Türk Hukukunun bütünü için önemli bir kaynak olmuşlardır. Orhun anıtlarından başka Yenisey’de bulunan mezar taşları da vardır. Ancak bunlar hukuki ve tarihi açıdan önemi pek fazla olmayan anıtlardır.

¹ Üçok, Coşkun / Mumcu, Ahmet / Bozkurt, Gülnihal: Türk Hukuk Tarihi, 8. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1996, s. 11.

² Cin, Halil / Akgündüz, Ahmet: Türk Hukuk Tarihi, C. I, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1989, s. 25-26.

Yapılan ilmi kazılar neticesinde elde edilen buluntular ile uğraşan ilme de arkeoloji denir. Türkistan'da ve özellikle Turfan civarında yapılan ilmi kazı ve araştırmalar sonucunda elde edilen hukuki belgeler Türk Hukuku açısından yararlanılan önemli kaynaklardır.

3. Etnografik Kaynaklar

Dünyada Türkler hakkında yazılmış olan Etnografik yapıtlar da çok önemli yapıtlar arasında yer almaktadır. İçinde Etnografik konular bulunan seyahatnameler, kitaplar, makaleler ve diğer eserler Türkler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneğin İslamiyet'i uzun zamandan beri kabul etmiş olan Kırgızlar arasında bu dinin emrettiğinden çok daha geniş, 10. Göbeğe kadar çıkan bir ezogami (=dışarıdan evlenme) âdetinin var olduğunu görünce İslamiyet'ten önceki Türklerin, hiç olmazsa Kırgızların ezogamik olduklarını hiç çekinmeden söyleyebiliriz.³

4. Dil ve Dil Üzerine Yapılan İncelemeler

Türklerin eski medeniyet ve kültürlerini ve bu arada hukuklarını öğrenmek için müracaat edilecek en önemli kaynaklardan biri de Türk dilidir. Eski Türk Hukukunu aydınlatılabilmek için Türk milletinin söz hazinesinden de yararlanmak gerekir. Dil hazinesinde mevcut olan hukuki terimler ve ifadeler, o milletin söz konusu terim ve ifadelere sahip hukuki müesseselere sahip olduğunu gösterir. Örneğin Türk lehçelerinde aile hukuku ile ilgili uruk=soy, törkün=dar anlamda aile, katın=karı, abağa=amca ve togay=dayı kelimelerinin bulunuşu aile müessesesinin bütün ayrıntılarıyla bulunduğunu göstermektedir.⁴

B. Türklerin Anayurdu

Kültür ve onun bir ögesi olan hukukun doğumunda coğrafi koşullar çok önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu nedenle Eski Türk Hukukunu incelerken bu hukukun ortaya çıktığı coğrafi alanı da bilmemiz gerekir.

"Türklerin tarihe doğduğu coğrafya, Tanrı Dağlarının batı ve kuzey yamaçlarından Aral gölüne doğru yayılan geniş Orta Asya sahasıdır. İlk yurt olarak anılan bu bölge, Aral gölü ile Altay ve Tanrı Dağları arasında kalan ve Balkaş gölünü de içine alan büyük üçgen olarak tarif edilir.

³ Üçok ve Diğerleri, s. 13.

⁴ Cin, age. s. 24 naklen, Kaşgarlı Mahmud, Divanü-Lügatit-Türk, Ankara, 1939-1944, c. I, s. 89.

Bölgenin açık denizlerle irtibatı yoktur. Deniz seviyesinden çok yüksekte bozkır ve ovalar hakimdir. Tanrı dağlarının yüksekliği güneyde 7300 metreyi bulur. Batıya doğru gelindikçe dağlar küçülür. Ceyhun ve Seyhun nehirleri Aral Gölüne dökülür. Kuzeyde İrtiş nehri ve kolları vardır. Yenisey ve Selenga Irmakları Baykal gölüne akar. Tarım nehri Karakurum dağlarından doğar. Bu geniş coğrafyada çeşitli iklimler görülebilmekle beraber genellikle serttir ve yağışları azdır.”⁵

Bu coğrafi özellikler Türkler için zorunlu olarak sadece göçebe kültürüne elverişli bir zemin hazırlamıştır. Türk kabileleri, bir bölgede belli bir süre kaldıktan sonra kuraklığın baş göstermesi, yaşam koşullarının bozulması, düşman istilâları ya da kuvvetli kabilelerin baskıları sonucunda başka bölgelere göç etmek zorunda kalıyorlardı. Çinlilere göre ise, Türkler otları ve suları takip ederek yaşamaktaydılar. Onlar, arabalar üzerinde yahut atlarla taşıdıkları çadırlarını hayvanları için elverişli yaylalara götürüyor, mevsimlere göre yer değiştiriyorlardı. Bu sebeple Çinliler eski Türklerle “Arabaları Yüksek Tekerlekli Kavimler” adını vermişlerdi. At yetiştiriciliği, onların bakımı, arabaya koşulmak için hazırlanmaları, tedavileri gibi konular Türkler için dinamik, baş döndürücü ve süratli bir yaşam tarzını ortaya çıkarmıştır. Öyle ki, göç ve akınların hep hızla yapılması gerekmiştir. Düşmanların da çok hızlı olduğu hesaplandığında, kazanmak için süratli ve disiplinli olmak Türkler için büyük önem kazanmıştır. Dış tehlikelere karşı daima tetikte bulunma zorunluluğu nöbetçilik ve gözcülüğü sadece askerliğin değil, sivil hayatın da bir gereği haline getirmiştir.⁶

II. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE HUKUK

Milattan önce 220’den önce yaşamış Türk Devletleri hakkındaki bilgiler yeterli düzeyde değildir. O nedenle çalışmamızda tarihleri ve hukukları hakkında bilgi sahibi olduğumuz Hun Devleti (M.Ö. 220-M.S. 216), Göktürk Devleti (M.S. 552-745) ve Uygur Devletini (M.S. 745-940) esas alacağız. Ancak bu üç devleti ele almamız, bu devletlerin dışında ve M.Ö. 220’den önce Türklerin devlet ve hukukunun olmadığını göstermez. Sadece kesin bilgilerin bu devletlerde daha belirgin olması nedeniyle ele almaktayız.

⁵ Kösoğlu, Nevzat: Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 25-26.

⁶ Pamir, Aybars: Orta-Asya Türk Hukukunda “Töre” Kavramı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 58, S. 2, Ankara, 2009, s. 361-362.

A. Hun Devleti ve Hukuk Sistemi

Orta Asya'da vaktiyle yaşamış devletlerin en önemlisi ve en eskisi Çinlilerin Hiung-nu dedikleri Hunlardır. "Hunlar arasında birliği gerçekleştirerek ilk Hun devletini kuran T'ou-man (M.Ö. 220) olmuştur. Hunlar'ın merkezi, Orhun-Selenga Irmakları ile bu ırmakların hemen batısında, Türklerin kutlu ülke saydıkları Ötüken havalisindeydi. T'ou-man'dan sonra yerine geçen oğlu Mo-tun 35 sene hükümdarlık yaparak devletin sınırlarını kuzeyde Sibiry'a'dan, güneyde Himalayalar'a, doğuda Büyük Okyanus'tan batıda Hazar Denizi'ne kadar genişletmişti. Hun İmparatorları'nın unvanı "Shan-yü" veya "Tanhu"dur."⁷

Mete (Mo-tun)'nin sanı da her hun imparatorunki gibi "Şan-Yu" yahut "Tan-Hu"dur. Tan-hu'nun anlamı Hun dilinde "Gökten kudret alan" demektir. Törenlerde otururken kuzeye bakar, sol yanını, sağ yanından üstün sayardı. Hunlarda devlet düzenli bir hiyerarşiye bağlıdır.

"Shan-yü anlaşıldığı kadar elinin altında tebaaları bulunan bir hükümdar demek değildir. Fakat sayısı 24 olan diğer beyler arasında en önde gelen kişidir. Bu iktidar, boy aristokratları yani her biri 2 bin süvariden 10 bin süvariye kadar ulaşan silahlı güce sahip beyler tarafından sınırlandırılmıştır. Daha sonrakilerin seçiminde de tahta oturtma usulü uygulanmıştır. Bazıları ise, nadiren de olsa tahtan indirilmiştir. Mesela 102 yılında Shanyü'nün oğlu küçük olduğu için Hunlar yabgunun küçük amcasını tahta geçirmişlerdir. 85-60 yılları arasında ise prensler yeni yabgu seçimi için kurultay toplandıklarından benzeri olaylar olmuştur.

Mo-tun ile ilgili çok eski ve değerli bilgilerde, kurultay toplama geleneğinin, devlet idaresinin adeta temelini oluşturmuştur. Mo-tun, Çince belgelerimizin Çince ta-chnen dedikleri devlet büyüklerini toplamadan önce hiçbir şey yapmamaktadır. Gerçi son söz yine hakana aittir."⁸

"Çin kaynakları Hunların ceza kanunlarından da bahsetmiştir. Birisine kılıç çeken öldürülür. Kılıç çekmekten maksat her halde öldürmek olsa gerekir. Eşkriyalık yapanın ailesi devlet memurları tarafından rehine olarak tutulur. Ufak suçlar araba tekerleği altında ezilmekle, büyük suçlar ölümle cezalandırılır. "Araba tekerleği altında ezilmek" sözlerini kimi Sinologlar "yüzü damgalan-

⁷ Nermin Akpınar, "Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türk Devletlerinde Meclis", Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE., İstanbul, 2009, s. 51.

⁸ Akpınar, age. s. 52 naklen, Ögel, Bahaeddin: Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi. Kültür Bak. Yayınları, Ankara 1981, s. 225.

mak” veya “sopayla dövülmek” diye anlatmaktadırlar ki, ağır suçlar ölümle cezalandırıldığına göre bu son iki çevirinin doğru olduğunu kabul etmek gerekir. Zaten ilk çağlarda hem damgalamak, hem sopa cezası çok kullanıldığı gibi, bu tür cezalar İslam hukukunda ve Osmanlı Kanunnamelerinde de sık sık görülmektedir. Hapis cezası yalnız 10 güne kadar verilir; böylece devletin sınırları içindeki hükümlülerin sayısı çok azdır. Devlet göçebe olduğu için sürekli hapisaneler kurulması istenmemiştir.”⁹

Hunlar devlet içinde emniyet ve inzibatı temin için ceza işlerine çok ehemmiyet verirlerdi. Suç işleyenleri cezalandırmak devletin hak ve inhisarı idi. Hunlarda iptidai kabilelerde görülen hususi intikam yerine suçluların devlet tarafından cezalandırılması usulü kaim idi. Hunlarda ceza devlet işi idi. Hususi intikam yasaklanmıştır. Adam öldürmenin cezası idamdı. Soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktı. Ele geçirilen soyguncu ve suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları müsadere edilir, aile efradının hürriyetleri kısıtlanırdı. Ciddi bir tehlike ile karşılaşmadıkça ok-yay kullanmak yasaktı... Zinanın cezası idamdı. Irza tecavüz en ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazen iki taraf arasında uzlaşmazsa idamı gerektirirdi. Ordudan kaçanlar ve vatana ihanet edenlerin cezası da ölümdü.¹⁰

Çin kaynakları Hunların özel hukuk uygulamaları ile ilgili bilgiler de vermektedir.¹¹

“Anne ve babalarını öldürenler, çarptırıldıkları ceza ve işkence sonucu ölmese bile, işkenceden sonra pazarbaşları ve benzeri umumi yerlerde katledilirler” diyen eski Türklerde aile müessesesine ne derece önem verdikleri anlaşılmaktadır. Özel hukukun sadece aile hukuku ile ilgili değil, bütün dallarıyla alakalı hükümler bulunduğu muhakkaktır. Ancak, bu hususta Çin kaynaklarından elde edilen bilgiler daha çok aile hukuku ile ilgilidir.

Kaynakların belirttiği önemli bir özel hukuk müessesesi levirat kaidesidir. Ölen kardeşin karısıyla sağ kalan kardeşin evlenmesi veya baba öldüğünde dul kalan üvey anneyle evlenme zorunluluğuna “Levirat-Levirate-Leviratus” adı verilir.¹²

⁹ Üçok ve diğerleri, s. 20.

¹⁰ Tutar, Âdem: İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı, Türkler Ansiklopedisi, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 870.

¹¹ Bu konuda bkz. Cin-Akgündüz, s. 35; Üçok ve diğerleri, s. 20.

¹² Bkz. Türkeli, Cevat: “Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, (Yay. Haz. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı), İstanbul, 1992, s. 88-89.

"Levirate'in farklı sosyal, siyasi ve ekonomik boyutları olmasına rağmen, bu uygulamanın kökeninde, babasoylu ve babayerli toplumsal değerler çok önemli rol oynamıştır. Çünkü kadın evlenip kendi ailesinden ayrıldıktan sonra, kocasının aile veya kabilesine ait olarak kabul ediliyordu. Günümüzde Türkiye'sinin pek çok yöresinde bu uygulamaların benzer sebeplerden devam ettirildiği söylenebilir. Örneğin, bazı yörelerde evlenen bir kızın baba evinden çıkarken, arkasından sembolik olarak tahta kaşık kırılması veya evlenen kıza "bu evden gelinlikle çıkıyorsun kefenle dönebilirsin" denilmesi, yukarıda bahsedilen anlayışı yansıtmaktadır. Bu anlayış içinde, bir kadının kocası vefat etse bile hala kocasının ailesine ait görülmesi, *levirate* uygulamasına başvurulmasına neden olmaktadır."¹³

"Bu adetlerin iki sebebi vardır: 1) Kadın kocasının ruhuna da hizmet edeceğinden ölenin oğlu veya kardeşi ile de evlenir ise bu vazifesini gene yerine getirebilir. Hâlbuki yabancı bir erkek ile evlenirse yabancı iki erkeğe ve atalarına birden hizmet edemez. 2) Sağ kalan eşin eski soyuna dönerek bir miktar malı beraberinde götürmesi ve bir işgücünün eksilmesi böylece önlenmek istenmiştir. Ayrıca bu durum, Hunlar arasında çok kadınla evlenme (=polygynie-polügünü) nin de var olduğunu da bize gösterir. Tan-hu ölünce yakınları ve sevgili cariyelerinden bir çoğu bazen ölümden ona eşlik ederlerdi. Bundan da Tan-hu'nun asıl karılarından başka cariyelerinin de bulunduğunu anlarız. Ancak bu durumun yalnız Tan-hu'ya ve büyüklere mi özgü olduğu yoksa herkesin mi cariye alabileceği anlaşılamamaktadır.

Savaşta kafa kesen veya tutsak alan kimseye Tan-hu tarafından bir bardak şarap verilirse, elde etmiş olduğu tutsaklar o kişiye hediye edilmiş ve böylece onun kulu olurlar. Buradaki şarap her halde tutsak üzerindeki mülkiyet hakkının Tan-hu tarafından tanınmasının bir sembolüdür. Göçebelerde kulun iktisadi önemi çok olmamakla birlikte savaşanlar daha çok bir kurtuluş bedeli (fidye-i necat)'nden dolayı kul elde etmiş olsalar gerektir.

Savaş meydanlarından ve savaş sırasında bir ölüyü dışarıya çıkaran kimseye, ölünün malları verilir."¹⁴

Hunlar hakkında Çin kaynaklarının verdiği bilgiler sınırlı olduğundan pek fazla bilgi vermek mümkün olmamaktadır. Şimdi tarihte ilk kez kendilerine "Türk" adını vermiş olan ve Türkçe konuştukları kesin olarak bilinen Göktürkler ve Hukuklarından bahsedelim.

¹³ Dalkesen, Nilgün: "İslam Öncesi Devirlerde Orta Asya'da Değişen Kadın Erkek İlişkilerinde Töre", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 7(2):441-449 (2008), s. 447.

¹⁴ Üçok ve diğerleri. s. 20-21.

B. Göktürk Devleti ve Hukuk Sistemi

Orta Asya'daki Büyük Hun Devletinin yıkılışından sonra Altay dağlarında yaşayan Türkler, 552 tarihinde Uluğ Yabgu'nun oğulları Bumin (Tumen) Kağan ve İstemi Kağan'ın gayretleriyle Orhun suyu yakınlarında bir devlet kurdular. Bu devlete Göktürk devleti adı verilmiştir ve Çinliler tarafından Tu-Ki-Yu'lar diye anılmıştır.¹⁵

Göktürk devletinin hukuku hakkında Hun devletinden farklı olarak Çin kaynaklarının yanı sıra Bizans ve İslam kaynaklarından da yararlanılmaktadır. Ayrıca bu devlet hakkındaki milli kaynaklarımız arasında yer alan Orhun yazıtları bu alanda çok önemli kaynaklardır.

Orhun yazıtları 1889 yılında Orta Asya'da Orhun ırmağı yakınında bulunmuş, 1893 tarihinde Danimarkalı dil bilgini Thomsen tarafından ilk kez okunup çözümlenmiştir. Bu yazıtlar üç büyük ve bir takım küçük dikili taşlardan oluşmaktadır. Orhun yazıtlarının üç büyüğü; Kül-Tegin Yazıtı, Bilge Han Yazıtı ve Tonyukuk Yazıtıdır.

Tüm bu kaynakların verdiği bilgiler ışığında Göktürklerde uygulanan hukuk hakkında şunlar söylenebilir:

Göktürk devleti de tıpkı Hun Devleti gibi bir şef etrafında toplanmış olan kabileler birliğidir. Bu şefe "Kağan" denir. Kağan'ın ödevi kabileleri toplu ve bir arada tutmak, birbiriyle ve dışarıyla olan ilişkilerini düzenlemek, halka iş, devlete gelir sağlamaktır. Kağan bütün eski kültürlerde olduğu gibi gücünü, erkini (kut) gökten Tanrı'dan almaktadır.¹⁶

Eski Türklerin kôni dediği adliye müessesesinin Göktürklerde de geliştiğini görüyoruz. Siyasi suçlarla ilgili yargılamalara bakan ve hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi demek olan yargı müessesesinde, vezir Tonyukuk'un üyelik (ayguç'luk) yaptığını görüyoruz. Hakan adına örfi hukukun uygulamakla görevli yargan'lar da vardı. Örfi hukuka töre denmekteydi. Töre'nin üç kaynağı mevcuttu. Birincisi; halktı. Halkın örf ve adetlerinden çıkan hukuka "yusun" denirdi. İkincisi; kurultaydı. Yani beylerin kararlarıydı. Üçüncüsü ise, Kağan'dı.¹⁷

¹⁵ Bu konuda bkz. Cin-Akgündüz, s. 36, Üçok ve diğerleri. s. 21.

¹⁶ Bkz. Üçok ve diğerleri. s. 23 vd.

¹⁷ Cin-Akgündüz, s. 42, 43 Törenin bu üç kaynağı hakkında bkz. Pamir, s. 363 vd.

“Ceza hukuku Hunlarda da olduğu gibi özel intikam alanından çıkmış ve kamu intikamı, kamu hukuku alanına girmiştir. Yani cezayı belirtip uygulayacak olan suçtan zarar gören kimse değil devlettir. Ancak bazen cezanın, suçlu ya değil de suçlunun yakınlarına uygulandığı görülmektedir. Bu da cezanın her alanda kişiselleşmemiş olduğunu bize gösterir. Ancak o zaman oğullar, kızlar, karılar aile başkanının doğrudan doğruya velayeti altında olduklarından onlara ceza uygulanması, aile başkanına uygulanmış gibi sayılmıştır.

Çin kaynaklarına göre isyan ve cana kastın cezası ölümdür. İnsan öldürme ve evli kadına tecavüz etmek de ölümlü cezalandırılır. Genç kızları baştan çıkarırlar, hem ceza görürler hem de o kızla evlenmek mecburiyetindedirler. Dövme ve yaralama suçlarının cezası yalnız hayvanla ödenen tazminattan ibarettir. Hırsızlıkta ise suçlunun çaldığı eşyanın sayı ve değerinde on katını ödemesi gerekir.

Bir kimsenin gözünü kör eden, kızını veya karısının mallarını o adama vermek mecburiyetindedir. İşte burada da cezanın kişiselleşmemiş olduğu görülmektedir.”¹⁸

“Eski Türklerin suçluları cezalandırma uygulamalarından örnekler veren İbn-i Fadlan’a göre; bir adam diğerini kasten öldürürse, suçuna karşılık kısas olarak onu da öldürürler. Hata ile öldürürse, öldüren için kayın ağacından bir sandık yaparlar. Katili bunun içine koyup, yanına üç somun, bir testi su bıraktıktan ve üzerini çiviledikten sonra, deve havudunun ağaçlarına benzer üç ağaç dikilerek suçluyu bunların arasına asarlar... Zamanla çürüyünceye ve rüzgârlar götürünceye kadar bu şekilde asılı kalır. Türk toplumunda kadınlar ve erkekler birbirinden kaçmazlar. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenlerin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Toplumda tatbik edilen cezaların caydırıcı olması için kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar.”¹⁹

Çin kaynakları ve Orhun Kitabeleri, Göktürklerde özel hukukun uygulanması ile ilgili şu bilgileri vermektedir;²⁰ Şahsın hukuku bakımından Göktürklerde halk üç sınıfa ayrılmaktaydı. Beyler, hür Türkler, esirler (kullar) olmak üzere.

¹⁸ Üçok ve diğerleri. s. 27.

¹⁹ Tutar, s. 870 naklen, İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyehatnamesi, (Haz. Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995, s. 56.

²⁰ Bu konuda bkz. Cin-Akgündüz, s. 44, Üçok ve diğerleri. s. 27-28, ayrıca Sadri Maksudi Arsal, Eski Türklerin Hususi Hukuku, Türkler Ansiklopedisi, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 88-96.

Göktürklerde kulluk (kölelik) kurumunun büyük bir yer tuttuğu yolunda izlere rastlanmamıştır. Yani kullarda bulunmakla birlikte insanların çoğu özgürdü. Göktürklerde hem kadınların hem de çocukların ailede söz ve mülkiyet hakkı vardır. Genellikle dıştan evlenme (exogamie) esastır. Sulta yani zora değil, velayete dayanan baba hukuk geçerlidir. Evlenen oğullar, hisselerini alıp, yeni aile kurmak üzere evden çıkarlar, baba evi ise en küçük oğla (od- tegin) kalır. Hunlarda olduğu gibi Göktürklerde de oğullar, babaları ölünce üvey annelerini almaya mecburdurlar. Kardeş ölünce karısını (levirat) ve amca ölünce karısını almak, kardeş ve yeğenler için zorunludur.

Ulus her ne kadar göçebe ise de her Türk'ün bir parça toprağa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu toprak kabilelerin kışı geçirdikleri kışlaklarda bulunmaktadır. İşte mirasta en küçük oğul bu toprağı alır, diğerleri de taşınabilir malları alırlar. Bunların içinden zeki ve cesur olanına atlar ve diğerlerine koyunlar düşer. Beylerde ise "kut" yani egemenlik kudreti, buna en layık olana verilir veya birkaç aday varsa aralarında bölüşülür, hatta kızlara bile bazen burada düşerge (hisse) ayrıldığı görülür. Göktürklerin yazılı akitler yaptıklarını ve bu akitlerde "On İki Hayvanlı Takvimi" kullandıklarını da biliyoruz. Ayrıca yazılan levhacıkların üzerine mızrak ucu ile yapılan bir işaretin imza yerine geçtiğini ve buna tamga dendiğini de görüyoruz.²¹

C. Uygur Devleti ve Hukuk Sistemi

"Çin kaynakları Uygurları Hunların nesilleri olarak kabul ederler. Akra- ba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz- On Uygur diye isimlendirilirler. Uygurlar IV.-V. asırlarda Toba Devleti zamanında Töles adını aldılar. Çinlilere göre Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı. İlk zamanlarda Töles boylarının müşterek bir reisleri yoktu. Göçebe oldukları için bir yerde devamlı oturmuyorlardı. Ata binmede ok atmada üzerlerine yoktu. Toprakları verimsiz olduğu için atları az, koyun ve sığırları çoktu. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymaklar, Göktürk devleti kurulunca, onların hâkimiyetini tanıdılar."²²

Göktürk Devleti zamanında bu devlete uyruk olan Uygurlar, Bilge Han'ın ölümünden (734) sonra çıkan karışıklıktan yararlandılar. Basmiller ve Karluk-

²¹ Cin-Akgündüz, s. 45, Üçok ve diğerleri. s. 28.

²² Çandarlıoğlu, Gülçin: Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Türkler Ansiklopedisi, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 193-194.

larla birleşerek çok geçmeden (745) Göktürk Devletine son verdiler. Doğu Göktürk Devletinin merkezi olan ve Türklerce kutsal sayılan Ötüken'i aldılar. Uygurlar bundan sonra Karluklarla birleşerek Basmilleri yenmişler ve sonra da Karlukları yenerek bir zaman için rakipsiz kalmışlardı. Bunun üzerine merkez de Ötüken'e taşınmış ve Uygur hükümdarı "eltebir" adından başka Kağan unvanını almış ve bu unvanı başkalarına verecek erki kendisinde görmüştür.²³

Uygur Prensiği, Göktürkler tarihe karıştıktan sonra, Büyük Türk Hakanlığının iktidarını 745- 845 yılları arasında yani yüzyıl boyunca ellerinde tutabilmişlerdir.²⁴

Çin kaynakları Uygur Devleti'nin özellikle kamu hukuku için değerli bilgiler içerir. Bunların yanında "Kutadgu Bilig" adlı eser ile Doğu Türkistan ele geçirilmiş olan hukuksal belgeler Uygur Hukukunun incelenmesi bakımından büyük bir değer taşımaktadır.

Uygurlarda uygulanan hukukla ilgili şunları söyleyebiliriz:

Uygurlarda adaletin ayrı bir önemi vardır. "Adalet devletin temelidir" esasını ve hatta adaletin devletten önce geldiği mantığını görmekteyiz. Bu durumu Kutadgu Bilig'de açıkça görmekteyiz. "Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig adlı eserini dört iyi temel üzerine kurmuştur. Bunlardan biri adalet olup doğruluk üzerindedir. İkincisi devlet olup, saadet ve ikbal demektir. Üçüncüsü akıl olup, ululuk ifade eder. Dördüncüsü ise kanaat ve afiyettir. Bunların her birine ayrı adlar vermiş ve bundan böyle bunları bu adla zikretmiştir. Adaletle "Kün Toğdı" adını verir ve onu hükümdar yerine koyar. Devleti "Ay Toldı" ismi ile zikreder ve bunu onun veziri sayar. Akıla "Ögdülmiş" adını vermiş ve buna da vezirin oğlu demiş. Kanaate "Odgurmuş" adını verir ve buna da vezirin akrabası der."²⁵

Uygurlarda hukukun uygulanmasında töre kurallarına sıkı bir bağlılık vardır. "Töre'ye göre suçların cezası oldukça şiddetliydi. Adam öldürmek, barış zamanında kılıç çekmek, hırsızlık, hayvan kaçırma, ırza tecavüz gibi suçların cezası idamdı. Suçun devlet takibine uğraması eski Türkler arasında kan davası güdülmesine mani oluyordu. Adli teşkilat iki kademeliydi. Biri hükümdarın başkanlığındaki siyasi suçlara bakan Yüksek Devlet Mahkemesi, diğeri hâkimlerin idaresindeki mahkemelerdi."²⁶

²³ Üçok ve diğerleri, s. 28.

²⁴ Cin-Akgündüz, s. 45.

²⁵ Tutar, s. 869, naklen, Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig II, (Çev. R.R. Arat), Ankara, 1998, s. 7 vd.

²⁶ Çandarlıoğlu, s. 210.

Uygurların bıraktığı hukuksal belgeler Uygurların özel hukuku hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Uygurların uyguladıkları özel hukuku öğrenmek açısından bıraktıkları bazı belgelere göz atmak yerinde olacaktır:

1. Tutugluk, İnsan Rehni

Uygurlardan kalma hukuki vesikalar arasında hukuk tarihi bakımından dikkati çeken bir vesika, bir mukavele vardır.²⁷ Bu mukavelede Kedire adlı bir Türk, oğlu Bulmuş'u yirmi beş satır para mukabilinde Kambuklu adlı birisine "tutug" olarak veriyor ve oğlu üzerindeki babalıktan doğan velilik haklarını ona devrediyordu. Mukavelenin şartları şunlardır:

1. Tutukluk müddesi zarfında Bulmuş, Kambuktu'nun hâkimiyeti altında bulunacaktır.
2. Kambuktu, Bulmuş'un üst-başına bakmaya, elbise ve ayakkabılarını vermeye mecbur olmayacaktır.
3. Kambuktu Bulmuş'u kendi yanında çalıştırdığı takdirde tutuğa yiyeceğini, içeceğini temin edecektir.
4. Bulmuş (Kambuktu'nun müsadresiyle) başkası yanında çalıştığı zaman Kambuktu yiyeceği, içeceği temine de mecbur olmayacaktır.

2. Trampa (Takas) ile İlgili Bir Belge²⁸

"Küskü (=Fare) yılında... bana... pamuklu gerektiği için Pulat'tan 100 parça Pamuklu aldım; bana Kalımdu'ya değgin olan... (satın almış olduğum) Tulat adlı kadın köleyi sattın. Bu kölenin satış bedeli olan 100 parça pamukluyu, ben Kalımdu, bu belgenin düzenlendiği günde tam olarak aldım. Ben Pulat, pamukluları hiç eksigi olamadan tam olarak teslim ettim. Bu köle üzerinde Pulat bin yıl ve on-bin gün egemen olsun. Onu beğenirse kendisi tutsun, beğenmezse onu başka kişiye satsın. Bu köle hakkında anlaşmazlık... Yanlış bilgi verilmişse, ben Kalımdu bundan sorumluyum. Pulat sorumlu değildir. Puka tanıktır. Kutluk Temir Tayak tanıktır. (onlara) inanıla. Bu mühürlü belgeyi ben Kalımdu İrgül, ben özüm Yazdım."

²⁷ Arsal, s. 89 naklen, Radloff, op. Cit. 86-88. Vesika no. 51.

²⁸ Üçok ve diğerleri, s. 32, naklen, Radloff, Altuigurische Sprachdenkmaeler aus Turfan, s. 55 vd.

3. Mısır Ödünç Alma ve Verme ile İlgili Bir Vesika²⁹

“Pars yılı, altıncı ayın yirmiikinci günü, ihtiyacım olduğu için ben Yigad-miş, Şagan’dan faiz ile, Fabtsu-tu’nun ölçüğü ile iki sık miktarından mısır aldım. Yeni harman zamanı, uygun faiziyle birlikte doğru olarak iade edeceğimi kabul ederim. Şayet ödemedemeden önce ortadan kaybolursam, oğlum Kavsung tam olarak borcumu ödeyecektir. Şahit: Bayan, Şahit: Kumanu. Bu mühür ikimize aittir. Ber ve Babtçu-tu yazmışızdır.”

4. Yarıcılık Sözleşmesi ile İlgili Bir Belge³⁰

“Tavuk yılının ikinci ayının on sekizinci günü, Bana, Elçi’ye ekim ekmek için toprak gerek olduğundan, Kayımtu’nun Yolturgan Kas’da bulunan yarım sık tarlasını hazır durumda tuttum. Bu tarlaya ekim için ne gibi tohum gerekirse her ikimiz eşit miktarda atacağız, ürünü de aramızda eşit olarak bölüşeceğiz. Bu yer dolayısıyla (başka) giderler olursa ikimiz birlikte ödeyeceğiz. Bu söz için tanık Teke Bakşı, tanık Çisim. Bu tamga ben Elçi’nindir. Ben Mısır-Sila söyleterek yazdım.”

5. Bir Vasiyetname Örneği³¹

“Küskü yılının sekizinci ayının onsekizinci gününde ben Tüşimi ağırca hastalandığımdan ve hastalığının gittikçe fenalaşacağını düşünerek ben karım Silang’a şu yazıyı bıraktım. Benim ölümünden sonra, başka bir kimse ile evlenmeden, evimi yönetip oğlum Altmış-Kaya’nın eğitimi ile uğraşsın. Oğullarım Kosang ile Esen-Kaya üvey annemiz bizimidir, alacağız diye işe karışmasınlar. Eğer alacağız diye, dava ederlerse bütün orduya(?) bir altın yastık, şehzadelere birer gümüş yastık, hiç hazineye bir at vermek yoluyla ağır cezaya çarptırılınsınlar ve sözleri geçmesin. Ben vasiyetnameyi Sutz’a, Ked-Kaya Tukung, Tükele ve Kimtsü başta olmak üzere, cemaat ile Tavrag-Yeke, İkici başta olmak üzere, halk ve yakınlarımdan Asana, onlar huzurunda verdim. Tanık İnge, Tanık Karatoyın. Bu tamga benimdir. Ben Kaysın sorup yazdım. Bu tamga ben Tavgaç-Keke’nindir. Bu tamga ben Asana’nındır. İmlası altında yazdım.”

Bu vesikalarda; eski Türklerde para karşılığı kişinin oğlunu rehine olarak vermesi, para karşılığında köle (kul) değişimi, ödünç mal karşılığı ödemenin faiziyle yapılması ve buna kefalet gösterilmesi, yarıcılık sistemi, vasiyetname düzenlenmesi gibi hukuki durumların olduğunu görmekteyiz.

²⁹ Cin-Akgündüz, s. 55, naklen, Yamada, Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons, Osaka University Bd. 16, 1972, s. 73-80.

³⁰ Üçok ve diğerleri, s. 34, naklen, Radloff, age. belge no: 28.

³¹ Üçok ve diğerleri, s. 34, naklen, Radloff, age. belge no: 78.

Burada örneklerini verdiğimiz vesikalar ve Uygurlardan kalma diğer tüm vesikalar ve belgeler incelendiğinde Uygurlarda uygulanan hukukun çok biçimci ve oldukça modern bir anlayışa dayanan bir hukuk sistemi olduğu görülmektedir.

Ancak bu belgeler yazıldıkları zamanda, Çin’de düzenlenmiş olan hukuksal belgelerle karşılaştırılırsa, Uygur hukuk sisteminde Çin hukukunun derin izleri olduğu saptanabilmektedir.³²

SONUÇ

İslamiyet’ten önceki Türk Hukukunun incelenmesinde en büyük zorluk şüphesiz ki kaynakların yeterli düzeyde olmamasıdır. Türklerin, Uygurlar zamanına kadar göçebe bir kültüre sahip olmaları ve yaptıklarını yazılı kaynaklarla dile getirmemeleri bunda en büyük etkindir. Ancak komşu devlet Çin kaynakları Türkler hakkında bir çok bilgiyi bizlere sunmaktadır. Bunun yanı sıra İslami kaynaklar, Epigrafik ve Arkeolojik kaynaklar (kitabeler ve vesikalar), Etnografik kaynaklar, hukuki örf ve adetler ve dil üzerine yapılan araştırmalar bizlere eski Türklerde uygulanan hukuk hakkında bilgiler vermektedir.

Bu kaynaklardan eski Türklerde uygulanan hukuk hakkında şunları söyleyebiliriz: Öncelikle özel hukuk açısından bütün eski Türklerde aileye çok büyük önem verilmiş olduğunu görmekteyiz. Örneğin kaynaklardan Levirat müessesesinin veya poligami (çok eşlilik) nin olduğunu görmekteyiz. Evlilik müessesesine önem verilmiş olup zina ve ırza tecavüz, çok ağır suçlar olarak kabul edilmişti. Ayrıca kulluk (kölelik) durumunun olduğunu görmekteyiz. Ancak eski Türklerdeki kulluk, Roma Hukukundakinden daha yumuşak, daha insani ve daha merhametli kurallara tabi idi.

Türk devletleri hükümdarları adalete büyük önem vermişlerdir. Kutadgu Bilig gibi eserlerde adaletin devletten önce geldiğini görmekteyiz. Adaleti gerçekleştirmek için adliye müesseseleri geliştirilmiş ve buralara yargan denilen yargıçlar görevlendirilmiştir. Ayrıca adaleti sağlamak amacıyla suçlar karşısında katı (sert) cezalar uygulamışlardır. Toplumun hoş karşılamadığı suçlar karşısında kanunlar sert ve tavizsiz cezalar getirmiştir. Adam öldürmek, barış zamanında kılıç çekmek, zinada bulunmak, hayvan kaçırmak, soygunculuk ve hırsızlık yapmak gibi fiiller kesinlikle yasaktı. Bu suçları işleyenler çoğunlukla idam edilir, malları devlet hazine kalırdı. Hafif suçlarda ise 10 günü aşmamak koşuluyla hapis cezası veya bedelin ödetilmesi yoluyla cezalar verilirdi.

³² Üçok ve diğerleri, s. 38.

Ceza hukuku devletin yani hükümdarın görevleri arasındaydı. Devletin ceza vermesi, şahsi intikam, oç alma gibi durumların oluşmasını engelliyordu.

Eski Türklerde uygulanan hukukun, günümüz hukuk sistemlerinden önemli bir farkı cezaların şahsiliğı ilkesinin bulunmamasıdır. Suç işleyen kişilerin cezalandırılmasının yanı sıra ailesi de cezalandırılır, hürriyetlerinden kısıtlanırdı. Kişinin dışında ailesinin de cezalandırılmasının sebebi, aile başkanının oğulları, kızları, karıları aile başkanının doğrudan doğruya velayeti altında olduklarından onlara ceza uygulanması, aile başkanına uygulanmış gibi sayıldığı içindir.

Özellikle Uygurların yerleşik hayata geçmesiyle Türk hukuku da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Özel hukuk alanında mal edinme, satış sözleşmesi, kiralama, parayı faize verme, ortaklık kurmak, evlat edinme, vasiyetname düzenleme gibi birçok hukuki müessese bu devirde görülmektedir. Kaynakları incelediğimizde uygulanan hukuki işlemlerde adaletin gerçekleşmesine son derece önem verilerek kişi hakları sonuna kadar korunmaya çalışılmıştır.

İslamiyet'ten önce Türk hukukuna baktığımızda kişi haklarının korunmasına önem verilerek kişilerin mağdur olmaması istenmiştir. Bu amaçla katı kurallar konulmuştur. Bu kurallar daha çok töreyle konulmuştu. İslamiyet'in doğuşundan sonra İslamiyet'in de kişilerin haklarına son derece önem vermesi (kul hakkı) bu dinin Türklere tarafından kolay kabul edilmesinde önemli rol oynamıştır. Çünkü yukarıda saydığımız tüm suçlar İslam hukukunda da son derece ağır müeyyideler getiriyordu.

İslamiyet'ten önceki Türklere uygulanan hukuku tam manasıyla öğrenmemiz için mevcut kaynakların yanında başka kaynakların da bulunması gerektir. Bu da ancak epigrafik ve arkeolojik çalışmalarla gün yüzüne çıkacak eserlerle olabilecektir. Zaman içerisinde bulunabilecek kaynaklar, bize eski hukukumuzu anlatacak ve dolayısıyla tarihimize biraz daha yaklaştıracak ve bizi aydınlatacaktır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Nermin: Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türk Devletlerinde Meclis. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul 2009, s. 51.
- Arsal, Sadri Maksudi: Eski Türklerin Hususi Hukuku, Türkler Ansiklopedisi, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 88-96.
- Cin, Halil / Akgündüz, Ahmet: Türk Hukuk Tarihi, C. I, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1989.
- Çandarlıoğlu, Gülçin: Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Türkler Ansiklopedisi, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 193-194.
- Dalkesen, Nilgün: "İslam Öncesi Devirlerde Orta Asya'da Değişen Kadın Erkek İlişkilerinde Töre", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 7(2):441-449 (2008), s. 447.
- Fadlan İbn, İbn Fadlan Seyehatnamesi (haz. Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995.
- Kaşgarlı Mahmud, Divanü-Lügatit-Türk, Ankara, 1939-1944, C. I, s. 89.
- Kösoğlu, Nevzat: Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, Ötügen Yayınları, İstanbul 1997.
- Ögel, Bahaeddin: Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi. Kültür Bak. Yayınları, Ankara 1981.
- Pamir, Aybars: Orta-Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 58, S. 2, Ankara, 2009, s. 361-362.
- Tutar, Âdem: İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı, Türkler Ansiklopedisi, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 870.
- Türkeli, Cevat: "Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk", Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, (Yay. Haz. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı), İstanbul, 1992, s. 88-89.
- Üçok, Coşkun / Mumcu, Ahmet / Bozkurt, Gülnihal: Türk Hukuk Tarihi, 8. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1996.
- Yamada, Uighur documents of slaves and adopted sons. Japan: Osaka University Bd. 16, 1972.
- Yusuf Has H. Kutadgu bilig II. Çev. Reşit Rahmeti Arat. Ankara 1998.